

KULTURHISTORIE

1845 til i dag, andelstid, industrialisering

Oberstløjtnant J.H.Mansa, der var ejer af herregården Sø, stod for udarbejdelsen af dette kort i 1858.

ladepladser. De åbne landsbyer blev til sammenhængende småbyer, domineret af „byhuse“. Kort efter 1900 blev moleret opdaget som råstof, og som det første sted i verden blev det brudt og brændt. Værker, havn og skibsbro blev anlagt på Nordmors.

I sidste halvdel af 1800-tallet blev også byens industrivirksomheder grundlagt og udbygget. Størst blev tobaksfabrikkerne, tekstilfabrikken og især Jernstøberiet, der i 1890’erne helt dominerede byen i alle henseender. Nykøbings befolkning voksede stærkt, tomme grunde blev bebygget, ejendomme delt i flere boliger, og endelig blev de gamle bygrænser brudt.

Omkring 1900 blev fiskeri et selvstændigt erhverv. Skibs- og bådbyggeri fik øget betydning for Nykøbing med sejladsens opsving. Et nyt, betydningsfuldt og specielt fiskeri kom til med østersens tilbagevenden til fjorden omkring 1850. Monopol, depot og anlæg blev hjemmehørende i Nykøbing, fra 1910 på Ørodde. Fra 1945 satses i stigende grad på anden beslægtet virksomhed, først og fremmest muslingefiskeri og -industri. Det har fra 1970’erne været næsten enerådende erhvervsfiskeri i fjorden.

Nye forbindelser med omverdenen kom til i denne periode: bogtrykkeri og avis i 1855, telegraf i 1857, jernbanefærge/DSB i 1889, telefon i 1892, etc. Havnen, søfart og færgefart vedblev at være den vigtigste del af vejnettet til 1950’erne, hvorefter biltrafikken i stigende grad tog over. Vildsundbroen blev indviet i 1939, Sallingsundbroen kombineret med udbygningen af A26 er fra 1978. På Mors mærkes det, som andre steder, at de store byområder i stigende grad sluger ikke bare mennesker, men også andre ressourcer, leveret af det øvrige land.

Befolkningstilvæksten fortsatte i Nykøbing til 1950’erne, mens væksten på andre områder gik i stå. Efter 1918 var store dele af erhvervslivet blevet ramt af den generelle økonomiske krise. Vandringer fortsatte fra land til by. Boligbyggeriet gik i stå, og trods afvandring fra øen herskede der fra omkring 1920 til 1960’erne en kraftig boligmangel. Den blev afhjulpet med bl.a. andelsboligbyggeriet fra 1942. Fra 1960 har byen kraftigt udvidet sit areal mod syd og nord. I dag er befolkningen næsten lige fordelt mellem Nykøbing og resten af Mors. Befolkningstallet er svagt aftagende. Byens industri- og håndværksvirksomheder er rykket ud i nye industrikvarterer.

Landbrugets dominerende produktionsenhed vedblev at være den middelstore gård frem til 1960’erne, hvor mekanisering og specialisering for alvor tog fart. I de seneste årtier er et meget stort antal gårde ned- og sammenlagt, så der i dag er forholdsvis få ejendomme med meget store jordtilliggende og specialiseret drift, ikke mindst i form af svinefarme. Mange bygninger i landområderne er af den grund nedrevet eller har fået lov at forfalde, andre er blevet omdannet til fritidslandbrug og feriehus. Og så er en hel del blevet til boliger for mennesker, der rejser til og fra arbejde andetsteds. Eller har opdaget, at ny teknologi gør det muligt at kombinere deres arbejde med bosættelse uden for byerne.

Nykøbing blomstrede i periodens første halvdel, især var handel og søfart overordentlig betydningsfuld. Landbrugsprodukterne blev nu eksporteret over havnen, der stadig blev udbygget. Omlægningen af landbruget til mere intensiv drift og hurtigere tilpasning til aftagermarkederne fortsatte i denne periode. De gode konjunkturer for kornsalg fremmede fornyelsen og forbedringen inden for kornavl. De gav også grundlag for omfattende nybyggeri på landet.

Den store interesse for kvægavl holdt sig på Mors til 1890’erne, hvor de vigtigste aftagerlande lukkede for indførslen af levende kreaturer. Lidt senere end i andre dele af landet kom man i gang med mejeridrift og svineproduktion i større stil, men så gik det også stærkt. Det første andelsmejeri blev oprettet i Erslev 1887, og andelsslakteri blev oprettet i Nykøbing 1914. Gårdmændene organiserede sig, og talrige foreningsdannelser af både landøkonomisk og kulturel art fandt sted. Det ses udtrykt i form af forsamlings- og andre samlingshuse. I Øster Jølby-Galtrup blev oprettet Højskole i 1864, fulgt af kirke og forsamlingshus knyttet til Danmarks første frimenighed.

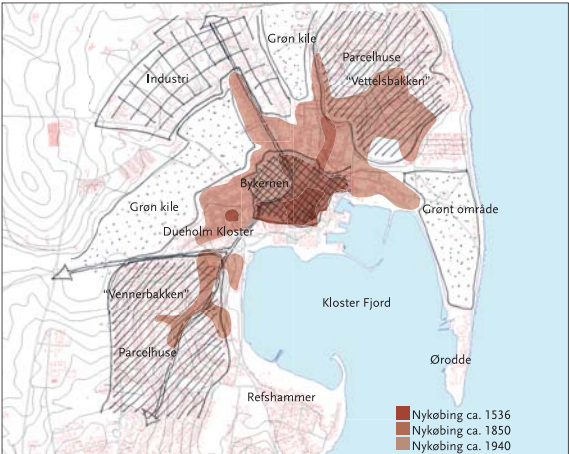
Også træplantning udviklede sig i sidste halvdel af 1800-tallet til en folkebevægelse. Der plantedes omkring de enkelte gårde, anlæggene på Ørodde og Refshammer blev skabt, og de sidste hedearealer blev fra 1890 tilplantet.

Befolkningstallet steg, som i resten af landet, i sidste del af 1800-tallet kraftigt på land og i by. Husmandsbrug var tidligere blevet udparcelleret af godsejere og gårdejere, der havde behov for at knytte arbejdskraft til gårdene. Nu tog husmændene sagen i egen hånd: De første husmandsforeninger blev oprettet fra 1906. I 1909 blev Morslands Udstykningsforening oprettet, og gennem den opkøbtes og udstykkedes en række større gårde og herregårde til småbrug. De sætter stadig præg på landskabet især på Syd-mors. Fra 1919 overgik arbejdet med udstykning til Statens Jordlovsudvalg. Statshusmandsbrug blev oftest oprettet i samme områder, som de tidligere udstykninger var foregået.

Nye næringer inden for handel og håndværk kom til i landområderne – først i form af købmandsgårde og

ARKITEKTUR

Arkitektoniske kvaliteter og bebyggelsesstrukturer

Kortet illustrerer de forskellige udviklingsperioder i Nykøbing. Desuden tydeliggøres det, hvordan bykernen omgives af parcelhuskvarterer og grønne områder.

Nykøbing

Nykøbing ligger smukt i bunden af Klosterfjord. Fjorden indrammes af de to tanger, Refshammer og Ørødder. Mod vest består byens afgrænsning af et lavt beliggende landområde, som er et tidligere kær. Kæret indrammes af to bakker, og det var på disse bakker, landsbyerne Venner og Vettels lå i den tidlige middelalder. Kæret opleves i dag som en grøn kile, der adskiller industri kvarteret og den gamle bykerne, men kæret medvirker også til at fremhæve Kirkeholmen i den gamle bydel.

Kirkeholmen tangeres mod nord af Nykøbings middelalderlige gade, Algade, og det er omkring denne gade og holmen, man finder de ældste bebyggelsesmønstre og den historiske bykerne. Den byarkitektoniske helhed er karakteriseret af sammenhængende bebyggelse, som altovervejende er opført i røde mursten.

Vest for bykernen, omkring Dyeholm Kloster, ligger et kvarter med enfamiliehuse. Kvarteret er bygget i begyndelsen af 1900-tallet. Nord og syd for bykernen ligger nyere villakvarterer iøjnefaldende på de bakker, som engang bar landsbyerne Vettels og Venners. Parcelhusene på Svalevej og rækkehusene på Lindevej sætter med deres tresserstil præg på købstadens arkitektur. Nørrebro, der også er navnet på det tidligere arbejderkvarter ved Morsø Jernstøberi, danner forbindelse mellem bykernen og industri kvarteret. Her findes tydelige spor af Nykøbings industrielle storhedsperiode. Det samme gælder på havnen, som i flere perioder spillede en afgørende rolle for Nykøbings udvikling. På havnen er anlæggene til den nu nedlagte færgefart bevaret, og der er liv i fiskerihavnen.

Algade og Fiskerbyen. Kort 1:10.000

Havnen udgør Nykøbings centrum. Gadeforløbene viser, hvor vigtigt det var med god forbindelse hertil. De grønne områder omkring byen breder sig flere steder ind i bebyggelsen som grønne kiler.

1. Et af byens ældste bebyggelsesmønstre findes i Algade. Karakteristisk er det krumme forløb.

Algade

I Nykøbing er de senmiddelalderlige bebyggelsesmønstre repræsenteret i Algade. Algades krumme forløb er kæden, hvorpå Nykøbings fire byrumselementer, Kloster Torv, Lille Torv, Kirketorvet og Rådhus torvet, hæfter sig. Den nordlige del af Algade er antageligt udstykket efter en bevidst planlægningsindsats, idet nogle af matriklerne på et kort fra midten af 1800-tallet synes at være udstykket som en vifte beliggende nord for Grønnegade. Bebyggelsesmønstrer er i dag karakteriseret ved relativt brede og lange matrikler, bebygget med forhus og smalle sidehuse. Facaderne mod Algade er overvejende opført i røde sten i historiscistisk stil. Enkelte fremstår dog pudsede. Bygningernes detaljer, runde og trekantede frontispicer, murede og trukne gesimser karakteriserer bebyggelsesmønstrer og tidens stil.

2. Bebyggelsesmønstrer i Fiskerbyen er karakteriseret ved små huse.

Fiskerbyen

Bebyggelsesmønstrer i Smallegade, Bryggergade og Skovgade, opført i midten af 1800-tallet, består af huse med facadelængder i 3-5 fag. Byrummene i Skovgade og Smallegade opleves homogene. Husene i disse gader er i 1-2 etager og har samme etagehøjde, hvorimod etagehøjderne i Smallegade og Skovgade varierer, hvilket giver et mere vekslende facadeforløb. Fiskerbyens facader fremstår pudsede og i blank mur. Trukne gesimser præger facaderne og markerer facadens overgang til tagfladen. Bebyggelsesmønstrerets matrikler opleves vinkelrette og har orienteringen nord-syd. Gaderummets bredde forstærkes af bebyggelsens beskedne højde og giver en forskellig bymæssig oplevelse i forhold til for eksempel Algades stramhed. Fra Skovgade kan man se havnen. I strukturen aflæses endvidere det nu forsvundne åløb.

ARKITEKTUR

Nørrebro, Nørregade og Markedsgade. Kort 1:10.000

2. Nørrebros bebyggelsesmønster er karakteriseret ved små, tætliggende arbejderboliger.

3. Den sammenbyggede bebyggelse i Markedsgade forstærker oplevelsen af det varierede gaderum.

Bebyggelsesmønsteret i kolonihaverne. Kort 1:12.000

Kolonihaverne

Kolonihavekvarteret nord for Pavillonvej har, hvad angår husene, ændret sig drastisk siden 1950'erne. Først og fremmest fordi deres funktion er ændret til sommerhuse og helårshuse med arkitektonisk svingende værdi. Områdets oprindelige kolonihavekarakter var kendetegnet ved et meget åbent bebyggelsesmønster,

1. Bebyggelsen i Nørregade var engang præget af købmandsgårde. I dag er blot et par tilbage til at fortælle historien om gades oprindelse.

Nørregade

Det oprindelige bebyggelsesmønster i Nørregade fra 1800-tallet kan stadig opleves. Blandt andet omkring den fredede bygning Nørregade nr. 21, som repræsenterer gadens købmandsgårde. Gadeforløbet, der forbinder torvet og bomhuset, var på vestsiden bebygget med relativt lange længehuse, hvormod østsiden var bebygget med mindre bebyggelser.

Nørrebro

Hver by fik i industrialismen et "brokvarter". Nykøbing fik omkring år 1900 Nørrebro, en gade bebygget med arbejderboliger. Nørrebros markante, lange, lige og vandrette forløb, næsten 1,5 km, er et dominerende træk. Bebyggelsesmønsteret er karakteriseret ved smalle matrikler på begge sider, bebygget med forhus og sidehus. Bygningerne er opført som trefaghuse til én familie, men sammenbygget som dobbelthuse. På den måde fik bygningerne en visuel større dimension. Bygningerne er alle opført i én etage, ofte med kvist.

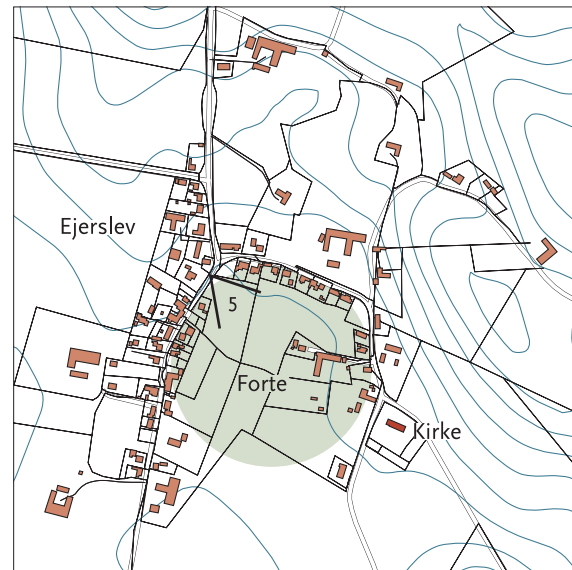
Markedsgade

Markedsgade, opført i 1920'erne som Nørregades forlængelse, består af enfamiliehuse bygget som dobbelthuse i én etage. Dette bebyggelsesmønster brydes på Markedsgades østside af enkelte dobbelthuse i to etager med lejlighed til udlejning. Disse bygninger er sammenbyggede, men dog adskilt med en smal gennemgang til haverne bagved. Matrikelstrukturens parallelle linjer kan spores til tidligere markskel. Facaderne fremstår hovedsageligt i røde teglsten. Facaderne har mange detaljer i form af gesimsbånd, vinduesindfatninger og murede stik over døre og vinduer.

4. Udsigt til fjorden fra den smalle Havevej.

hvor de små kolonihavehuse overvejende lå opført bagest på grunden med haverne mod vejen. I dag opføres parcelhusene i højere grad mod vejen, hvilket giver oplevelse af en mere lukket struktur. De arkitektoniske kendetegn for kolonihavekvarteret kan dog stadig opleves i kraft af de snævre veje og mangfoldige bygningstyper.

I Ejerslev ligger bebyggelsen næsten i en halvcirkel. Kort 1:12.000.

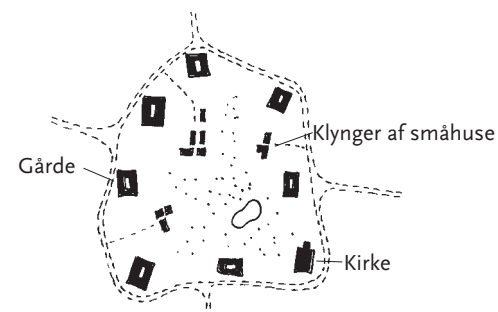

5. Fra Ejerslevvej er der udsigt til det ubebyggede areal – den tidligere forte (fjælle).

Ejerslev – forteklyngeby

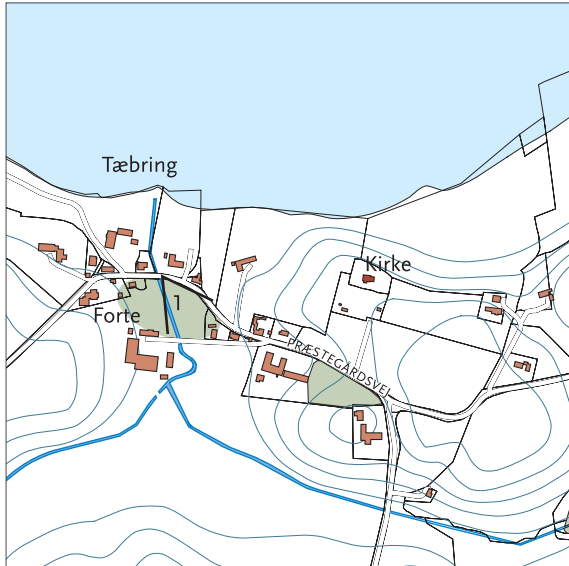
På Mors er Ejerslev et godt eksempel på en landsby af typen forteklyngeby. Kendetegnende for typen er, at landsbyen består af gårde, der ligger omkring en større central plads kaldet forten (fjæleden). Forteklyngebyen er en udvikling af fortebyen. I fortebyen var forten oprindeligt helt friholdt for bebyggelse. I forteklyngebyen er forten med tiden blevet helt eller delvist bebygget.

I Ejerslev ligger gårdene som hovedregel i en halvcirkel omkring forten. Kortet viser, at landsbyens gamle bebyggelsesmønster eksisterer. Forten er kun delvist bebygget med bl. a. den gamle skole og dens tilbygninger samt mindre gadehuse, der i volumen adskiller sig fra gårdene. Landsbyens udbygning har mest fundet sted langs kanten af forten, hvorfor Ejerslev, som type, kan sammenlignes med den uregelmæssige vejforteby.

Forteklyngebyen som princip.

ARKITEKTUR

Forten markerer sig tydeligt som et åbent, ubebygget areal. Mod nord afgrænses fortens af en skrænt og mod syd af Præstegårdsvej. Kort 1:12.000.

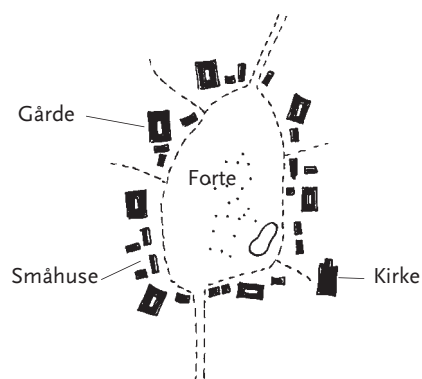

1. I Tæbring er der udsigt over den ubebyggede forte samt til den bebyggelse og beplantning, der omkranser den.

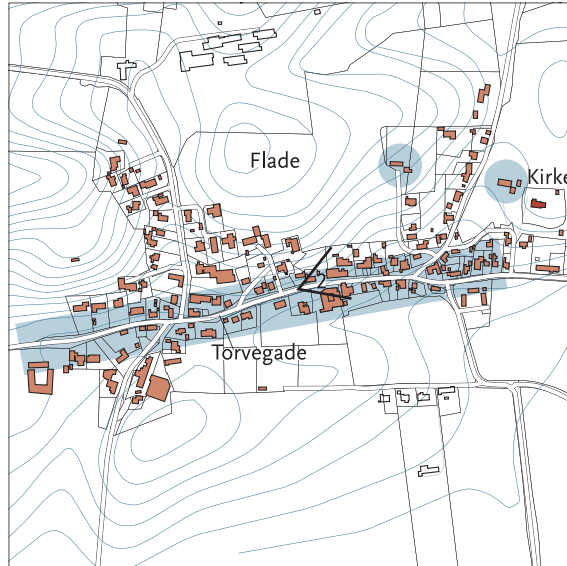
Tæbring – uregelmæssig vejforteby

Tæbring hører til den landsbytype, der kan kategoriseres som en uregelmæssig vejforteby. Karakteristisk er, at landsbyens gennemgående vej udvides ved selve fortens for igen at samle sig til en vej i modsatte ende, deraf navnet vejforteby. I denne landsbytype har fortens form som en uregelmæssig, langstrakt ellipse, omkring hvilken gårde og mindre bebyggelse knytter sig. Med tiden ses det ofte, at der på kanten mellem fortens og bebyggelsen etableredes en vej.

Af kortet fremgår, hvorledes bebyggelsesmønstret i Tæbring tegnes af store gårde og mindre huse i et åbent bebyggelsesmønster, der omkranser et ubebygget areal, fortens. Tæbring Kirke ligger på fjordbrinken lidt væk fra den øvrige bebyggelse.

Princippet for vejfortebyen.

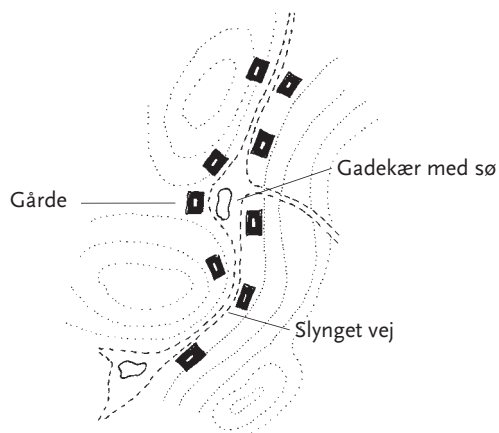
På kortet er Flades udstrækning i 1842 markeret med gråt. Som det fremgår, var bebyggelsen knyttet til Torvegade ved Kirkehøj og ved Saltbækvej. Kort 1:12.000.

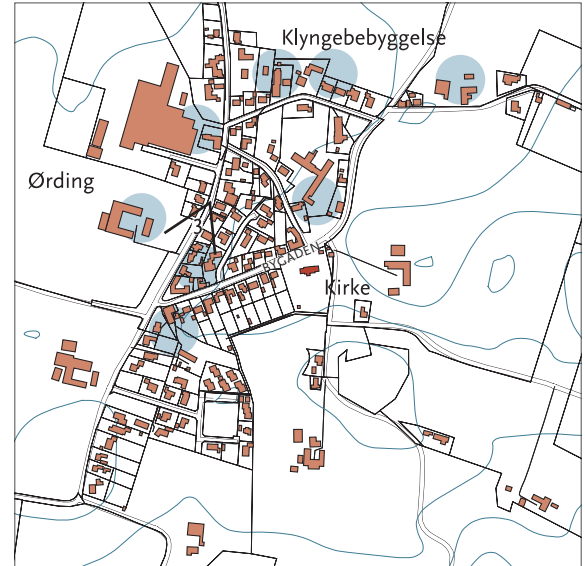
2. Flade. Et kig til et af landsbyens velbevarede gadekær.

Flade – den slyngede vejby

Flade er et godt eksempel på en slynget vejby. Bygaden Torvegade følger i vidt omfang højdekurverne i sit slyngede forløb. Gaderummet veksler en del, blandt andet på grund af gadekærene. Hovedparten af landsbyens bebyggelse ligger tæt ud til hovedgaden. Bebyggelsen tynder ud mod nord. Kendetegnen for Flades bebyggelsesmønster er en tæt bebygget bymidte, som præges af røde mursten. Det skaber sammenhæng i gadebilledet. Langs med Torvegade lå gårdene placeret med forskellig afstand.

Princippet for den slyngede vejby.

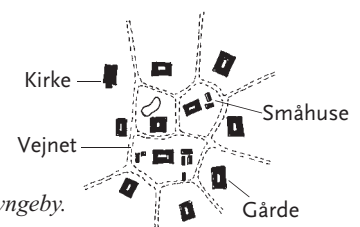
Landsbyens oprindelige struktur med det grenede vejnet er bedst bevaret nord for kirken. De grå cirkler markerer klyngebebyggelsen i den nordlige del i 1842. Kort 1:12.000.

3. I dag er Ørdings bebyggelse vokset sammen, og den oprindelige klyngestruktur er derfor vanskelig at aflæse.

Ørding – vejklungeby

Vejklungebyen er karakteriseret ved et vejnet, hvor gårde og huse er opført i mindre klynger. Ørding er et godt eksempel på denne landsbytype. Fra Ørding Kirke udløber tre veje, der forgrener sig og løber sammen til et overordnet vejsystem. I dag er vejnettet i den nordlige del af landsbyen næsten helt bebygget. Strukturen er stort set den samme som i midten af 1800-tallet. Syd for Bygaden ses en nyere udstykning, der med sine regulære matrikler adskiller sig fra det oprindelige, uplanlagte bebyggelsesmønster.

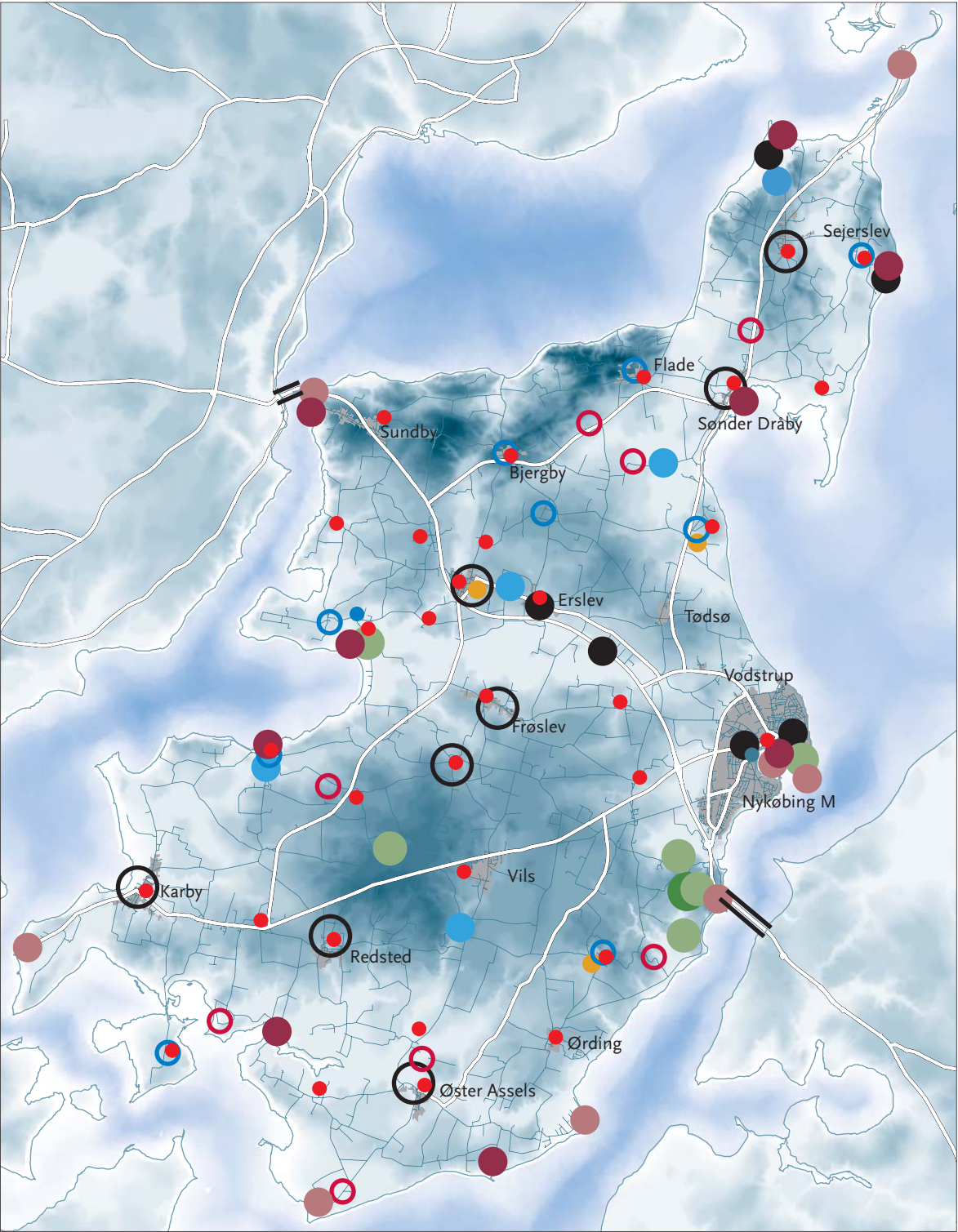
Princippet for vejklungeby.

På kortet fra 1882 ses stjerneudskiftningen omkring vejklungestrukturen. Kort 1:20.000.

KORTLÆGNINGSEMNER

Oversigt

- Kirker, klostre, helligkilder
- Broer
- Havne
- Overfartssteder
- Herregårde
- Landsbyer
- Plantager
- Industri og råstofudvinding
- Bebyggelse og vandmølleanlæg
- Kulturlandskaber
- Frimenighed, missionshuse
- Lokale handelscentre

- 51 Kortlægningsemner:
- Feggeklit
 - Hesselbjerg (molerværk)
 - Skarregaard
 - Sejerslev by
 - Ejerslev Havn
 - Herregården Sø
 - Flade, Salgerhøj og Skibsted
 - Sønder Dråby
 - Vildsundbroen
 - Bjergby
 - Ullerup, Nandrup
 - Tøving
 - Alsted
 - Øster Jølby
 - Morsø Kridtværk
 - Morsø Foodpark
 - Fjordkær
 - Dragstrup
 - Erslev Kær
 - Tæbring
 - Møllerup
 - Sønder Herreds Plantage
 - Karby
 - Jesperhus Blomsterpark
 - Færgelejet ved Næs Sund
 - Redsted
 - Vejerslevgaard
 - Højris
 - Legind Bjerger
 - Agerø
 - Tissinghuse / vig
 - Herregården Blistrup
 - Øster Assels
 - Ljorslev
 - Sillerslev / Sillerslevøre
 - Gammellund m.f.
 - Ørodde
 - Institutionsbyen
 - Sygehus, plejehjem
 - Industriområdet og Grøndalsvej
 - Boligområdet Fuglekvarteret
 - Institutionsområdet Riis Minde
 - Morsø Andelsslagteri
 - Dueholmkvarteret
 - Kirkeholmen med Algade
 - Havneområdet i Nykøbing
 - Morsø Jernstøberi og Nørrebro
 - Fiskerbyen
 - Nørregade
 - Møllevangen
 - Kolonihavekvarteret

I det følgende præsenteres landskabstyper, tidsperioder, temaer og emner, der har særlig betydning for Mors. Det gælder kulturværdier og sammenhænge, der er karakteristiske og specielle for øen, samt den del af morsingboernes virksomhed, hvoraf sporene endnu er synlige. De følgende sider er disponeret efter en opdeling i *landskabstyper*, som er de naturskabte forudsætninger for bosætning og brug, og *temaer*, som er en kulturhistorisk karakteristik af udnyttelse og værdier på tværs af tider. Hver landskabstype beskrives. Herunder følger en række temaer opdelt i de fire *tidsperioder*: oldtid og vikingetid, middelalder og tiden 1500-1750, udskiftningstiden 1750-1845 samt andelstiden og industrialiseringen 1845 til i dag. Tidsperioderne er beskrevet nærmere i kapitlet om kulturhistoriske hovedtræk.

Kysten

Legind Vejle før 1924. I baggrunden ses Legind gamle skole og Legind Bjerge, hvor træerne endnu er små. Vejen løber langs Sallingsund mod det gamle færgested.

Mors er den største ø i Limfjorden. Kystlinien er på ca. 170 km, bugtet og rig på indskæringer, vige, halvøer og odder – vekslende mellem stejle klinter og flad og frodig strandeng. Øen ligger tæt på “fastland”, som en indlandsø. Limfjorden har altid været et grundlæggende vilkår for øens befolkning og det naturforhold, der stærkest karakteriserer landskabet.

Fiskeri

Oldtid: Siden oldtiden har fjorden givet næring til morsingboerne. Dengang lå landet lavere, og flere vige og fjorde skar sig ind i øen. Dem ser vi i dag som kær, enge og ådale. Langs de gamle kyster findes bopladser og køkkenmøddinger. Også senere blev bebyggelsen placeret, så der var lige muligheder for brug af jord og fjord. Det ses øen rundt, intet sted er der særlig langt til vandet.

Fra middelalderen til og med udskiftnings tiden findes der ikke mange spor i landskabet af fiskeriet. Dog kan det særlige fiskeri med landdragningsvod placeres præcist, fordi det altid foregik fra spidsen af odder eller landtanger. Disse pladser findes især langs Sallingsund, fra Ørodde til Sillerslevøre.

Et andet spor efter denne aktivitet er de gamle vejforløb mellem gårde/landsbyer og den nærmeste strand, hvor der er mulighed for at trække både op, have stejleplads etc. Disse veje kan findes på bl.a. udskiftningskortene. Pladserne er ofte de samme, som senere har været fiskepladser, f.eks. Skibsted.

Tiden efter 1845: Fra denne periode findes der fiskerhuse, stejlepladser med redskabshuse, tjæreovne og lignende ved blandt andre Tæbring, Vester Jølby,

Sundby og Sillerslevøre. Hertil kommer egentlige havneanlæg til fiskeriet ved Nykøbing og Sillerslev.

Søfart

De tre ældste tider: Al færdsel til og fra Mors er foregået over vand. Sporene heraf er af gode grunde få før midten af 1800-tallet. Naturhavnene, de beskyttede vige, kan dog ses endnu. Ofte var det her, der senere opstod ladepladser og havneanlæg.

Efter 1845: Indtil 1800-tallet var det forbudt at ind- og udskibe andre steder end i Nykøbing. Byen opstod omkring naturhavnen. Her har der været skibsbro, og fra 1788 egentligt havneanlæg. De anlæg, der ses i dag, er en udvidelse af dette ældste bassin, og de er blevet til fra 1843 til omkring 1925. Med liberalisering og næringsfrihed opstod ladepladserne knyttet til de nye købmandsgårde, en del med skibsbroer: Det ses tydeligst ved Tissing Huse, Gullerup og Sdr. Dråby. Nyere anlæg knyttet til molerindustrien findes på Nordmors. Heraf er bevaret spor ved Ejerslev og i mindre grad Skarrehage.

Færgesfart

De tre ældste tider: Mors ligger “inden fire Sunde”, og her, hvor farvandene er smalle, odder rækker imod hinanden, og der kan sejles helt ind til land, findes hovedfærgestederne: Sallingsund, Feggesund, Næs Sund og Vilsund. Hertil kommer de knap så betydelige ved Sillerslevøre, Hestørodde og Ørodde. Der findes spor af veje til og fra færgestederne, især ved Sallingsund i form af gamle hulveje. De øvrige steder er nutidens færdsel lagt oveni de gamle spor.

Fra tiden efter 1845: Fra denne tid findes færgesolkenes og færgesolkenes bygninger ved Sallingsund, Sillerslevøre, Vilsund, Feggesund og Næs Sund. Ved de to sidstnævnte sejler motorfærger af træ, bygget lokalt, stadig. Rester af færgesolken ses desuden ved Vilsund og Sallingsund. Her er et nyt element, de faste forbindelser, kommet til og ses i form af broerne.

Den nordlige del af Nykøbing Havn samt Fiskerbyen omkring 1950. I øverste venstre hjørne ligger jernstøberiet. Hovedparten af bygningerne eksisterer endnu.

KORTLÆGNINGSEMNER

Ageren

Mors er på knap 365 kvadratkilometer. Hovedparten af landet er frugtbar moræneler – og, bortset fra det nordligste Mors, jævnt bakket terræn. Den søndre del af øen er den jævnest, hovedparten af jorden er frugtbar moræne, men øens magreste og mest sandede del findes også i dette herred, i og omkring det nuværende Sønder Herreds Plantage samt ved Legind. I Nørre Herred er den fedeste jord, men også det mest bakkede terræn, imponerende i randmorænen Flade Klit, Sundby Bakker og på det nordligste Mors i Sejerslev sogn.

Landbrug og bebyggelse

Oldtiden: Fra yngre stenalder og frem var Mors et tæt beboet og velstående samfund. Det ses i landskabet i de bevarede høje og gravfund. Et højdepunkt var i ældre jernalder, da landsbyerne lå særlig tæt på skråningerne mod engdragene, og her findes oftest særdeles velbevarede hustomter. Fra slutningen af jernalderen og vikingetiden kendes en række store landsbyer ved kysterne, bl.a. Karby og Tæbring. Denne periode var bestemmen- de for landsbyernes nuværende beliggenhed.

Middelalderen-1750: I denne periode fik landsbyerne blivende sted, og det samme gjorde hovedparten af hoved- og enestegårdene. Hertil kommer administra- tive skel som ejerlav. Enkelte steder ses spor af ager- bruget før udskiftningen, bl.a. i form af den gamle inddeling i alsæd/brødjord og udmark. Desuden findes en del bevarede “fårefolde”, bl.a. i Sønder Herreds Plantage og ved Skarregård. Af bygninger er stort set kun kirkerne bevaret. Sogneinddelingen er fra den ældste del af middelalderen.

Udskiftningstiden: Fra denne periode ses sporene af udskiftningen i form af bevarede skel og diger samt udflyttede gårde. Ved Frøslevgård, Ullerup og Due- holm er bevaret bygninger fra denne periode. Der blev udparcelleret og bygget en del nye huse og hus- mandsbrug, ofte i den magreste eller fjerneste del af ejerlavene.

Nogle få gårdanlæg og huse er fra første del af 1800- tallet. Heriblandt ses de meget få bevarede eksempler på den lokale byggeskik med højrem og udskud, bl.a. ved Skarum og nær Sillerslev, hvor det sparsomme træværk er beskyttet inden for murene. Murværket er af lokalt producerede teglsten, gule “Alsted-sten”, bl.a. ved Vester Jølby.

Efter 1845: Fra denne periode stammer hovedparten af de bygninger, der ses i dag. Under de gode korn- salgskonjunkturer i 1800-tallet tog nybyggeriet til, der blev sidst i århundredet også bygget i røde mursten, og den lokale teglproduktion voksede.

Gårdenes antal steg, men især steg antallet af hus- mandssteder i slutningen af 1800-tallet, og “syste- matisk” fra begyndelsen af 1900-tallet, hvor bl.a. Morslands Udstykningsforening fra 1909 opkøbte og udstykkede en række større gårde og herregårde til husmandsbrug.

I perioden ses en del landvindingsprojekter, fra det ældste ved Hundsø medio 1800-tallet, over tørlægning- en af bl.a. Tissing Vig og Ørding Kær, til afvand- ingen af Erslev Kær i 1950’erne.

Skoven

Af øens samlede areal er en til to procent dækket af skov. På landsplan er tallet godt 10 procent. Mors er altså relativ træfattig, selvom plantning i 1800-tallet blev en folkebevægelse og dermed ændrede landska- bet drastisk i løbet af det seneste århundrede.

Skovhugst og plantning

Oldtid til 1750: De skove, der i oldtiden dækkede hele øen, forsvandt, da agerbruget vandt frem. Mors var stort set træløs fra middelalderen til 1800-tallet. Spor heraf ses kun indirekte: ved det spinkle træværk i de få bevarede højremshuse med udskud, den hurtige og omfattende overgang til teglbyggeri samt ved sporene efter tørvegravningen.

Udskiftningstiden: Fra slutningen af 1700-tallet ses enkelte gamle træer endnu, især ved et par af øens præstegårde. Fra første del af 1800-tallet ses de første private småplantninger og en øget vægt på havebrug, bl.a. i Flade og Vejerslev. I Nykøbing oprettedes de første gartnerier, og i 1818 påbegyndtes plantningen af det nuværende anlæg, der strækker sig fra Tingvej til Østerstrand og dækker det meste af Øren. Det om- fatter promenadestier, festpladser, lysthus, anlæg med kanal og øer m.v.

Efter 1845: I 1800-tallet blev plantning for alvor en folkebevægelse på øen. Bortset fra plantningerne vid- ner et ret stort antal mindesmærker for initiativtagerne om, hvor betydningsfuld denne sag blev opfattet. Fra denne periode stammer bl.a. Sønder Herreds Plantage, Sallingsund, Legind Bjerge og Smedebjergerne planta- ger. De blev i høj grad rejst som lystanlæg til rekrea- tive formål, og fungerer fortsat som rekreative områ- der, ikke mindst på Øren.

Udsigt over det sydvestlige Mors omkring 1900. Beplant- ningen er stadig sparsom.

Bjergby med kirken i midten, luftfoto 1963.

Det sidste store hedeareal, som det ses på Generalstabskortet 1882. Her ligger i dag Sønder Herreds Plantage.

KORTLÆGNINGSEMNER

Ådale, kær, eng

Mors er opdelt som et puslespil i brikker, hvor kanterne udgøres af vådområder – vandløb, kær og enge. De danner skel i landskabet. Førhen var de et rigt og varieret ressourceområde, i dag er de måske knap så anvendte, men stadig vigtige som gode græsningsarealer og rekreative områder.

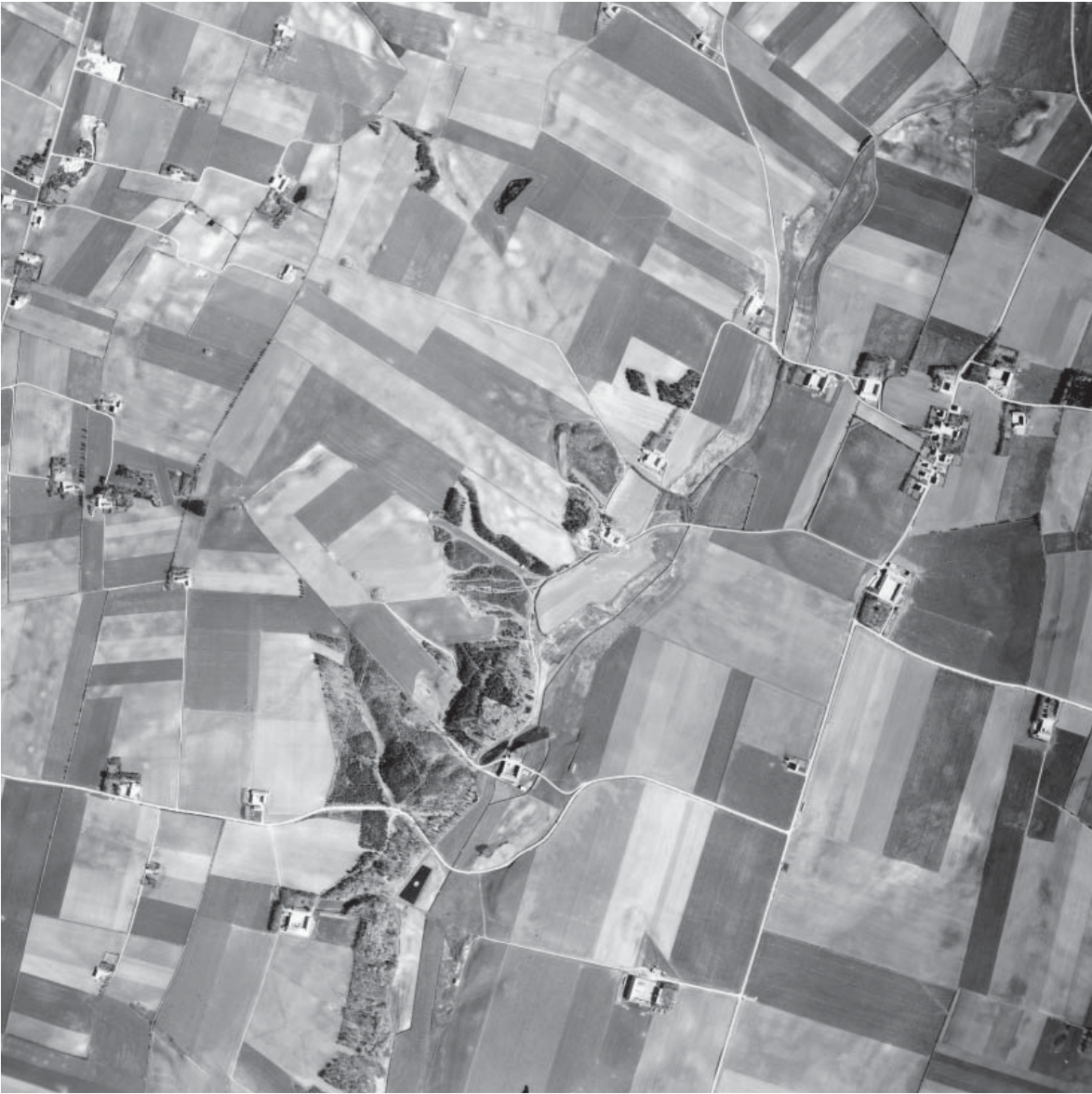
Bosætning, landbrug og industri

Oldtid og vikingetid: Vige og fjordarme er skabt af fjorden, der i oldtiden skar sig ind i landet og delte Mors i flere småøer og holme. Langs dem findes bopladser, køkkenmøddinger m.v. i rig mængde. De fugtige områder var svært tilgængelige. De har dermed været med til at forme vejforløbene, og en del af de veje, der ses i dag, har sandsynligvis rødder i hvert fald tilbage til vikingetid.

Fra *middelalder til og med udskiftningen:* De fugtige områder indgår som de stadig eksisterende skel og grænser mellem sogne, herreder og ejerlav. De er utilgængelige, og en stor del af øens voldsteder er

anlagt her. Vådområderne var en meget betydningsfuld del af grundlaget for landbruget i denne periode. De gav høslet, græsning, tørv, jagt og fiskeri. Åløbene har siden middelalderen leveret energi til vandmøller over hele øen. De sidste er først gået af brug i midten af 1900-tallet. Ofte ligger flere møller ved samme løb, som det ses ved Vejerslev og i Nykøbing/Lødderup Kær. Der er spor af hovedparten i form af dæmninger, damme m.v.

Efter 1845: Som nævnt i beskrivelsen af agrene er mange vådområder blevet tørlagt, stor mangfoldighed i flora og fauna er herved gået tabt. Efter nogle års brug er de ofte “brændt sammen”. De største områder af denne art er arealerne, der strækker sig langs Lyngbro Bæk (med Frøslev og Erslev Kær) samt Ørding-Sillerslev Kær. Begge er tørlagt sidst i 1950’erne. En del af øens engarealer benyttes stadig til græsning, og et par er naturreservater eller internationalt beskyttede områder med et rigt fugle- og dyreliv, som bl.a. Skarregaard, Dråby Vig og Agerø.

Ådalen ved Vejerslev – her lå tidligere flere vandmøller, og der er spor af anlæggene endnu.

Det bebyggede land

Mors har i hovedparten af historien været et af Danmarks tættest befolkede og bebyggede landområder. Det ses i de rige fund fra oldtiden, og det fremgår endnu i 1962 i J. P. Trap “Danmark”. Befolkningstætheden var da på 75 personer per kvadratkilometer, i Thisted Amt som helhed kun 48,9. Mange spor er ikke knyttet til specielle landskabstyper. Det er spor på tværs af landskabet.

Købstad

Middelalder-1750: Nykøbings gadeforløb, Kirketorget og terrænforholdene ved og i byen er synlige spor. Også de gamle skel, specielt bymarkernes arealer, er lette at se og stammer fra middelalderen.

Udskiftningen: Nykøbing første havneanlæg er fra 1788. Flere bygninger i den gamle bydel er fra denne periode.

Tiden efter 1845: Nykøbing Havn udvides i denne periode. Hertil skal føjes hovedgaden i Nykøbing – Algade-Vestergade med torve, hvor husene stammer fra denne periode, med hovedvægt på tiden 1880-1925.

1845-i dag: De første huse blev bygget umiddelbart uden for bygrænsen. I landsognet (Dueholms jorder samt bymarkerne) blev der bygget langs indfaldsvejene. Fra midten af 1800-tallet bygges Vesterbro, den gamle og den ny Vildsundvej over kærret (Markedsgade og nuværende Nørrebro). Den store vækst i disse områder kom dog først omkring 1900. Hovedparten af byggeriet er små en- eller tofamiliehuse med lidt gård- og havejord. Det første villabyggeri ses ved Vesterbro og i Østergade. Efter Første Verdenskrig gik byggeriet i stå, og de problemer, der fulgte heraf, blev først afhjulpet med andelsboligbyggeri i 1940’erne og 1950’erne. Fra omkring 1970 tog parcelhus- og typehusbyggeriet fart. En del nyt andelsboligbyggeri opstod også i sidste del af 1970’erne og 1980’erne. Efter 1945 er boligarealet mangedoblet, uden at befolkningstallet er vokset.

Andelsanlæg

1845-i dag: I 1887 blev det første andelsmejeri bygget i Erslev, og øen var dækket af mejerier 10 år senere. Skønt alle mejerier i dag er lukkede, ses hovedparten af bygningerne endnu, dog brugt til andet formål. Andelsslagteriet ved Mågevej i Nykøbing fra 1914 er stadig i virksomhed. Hertil kommer korn- og foderstofforretninger.

Tro og skik

Oldtid og vikingetid: De synlige spor fra denne periode er i høj grad knyttet til dette tema og ses i form af gravhøje.

Middelalder-1750: Hovedparten af øens mange kirker og Dueholm Kloster er opført i denne periode. Hertil kommer en række helligkilder.

Udskiftningen: En del tilbygninger til kirkerne er fra denne periode. Helligkilderne var stadig i brug, og de kan udpeges, om end de ofte er tørret ud.

1845-i dag: I 1871 blev der stiftet valgmenighed, og samme år opførtes Ansgarkirken i Øster Jølby, der

KORTLÆGNINGSEMNER

siden 1883 har fungeret som frimenighedskirke (Danmarks første). Til denne bevægelse hører også de grundtvig-koldske friskoler og Galtrup Højskole fra 1864. Foreningslivet stod stærkt på Mors, hvad bl.a. de mange forsamlingshuse vidner om. Det ottekantede i Galtrup fra 1876 var det første på øen, siden fulgte et hus i næsten alle sogne. Indre Mission var som helhed knap så udbredt på øen, men stod dog i flere årtier stærkt i flere sogne. Det første missionshus blev bygget i Ejerslev 1890, og herefter fulgte godt et dusin yderligere. Også andre folkelige bevægelser har sat sig spor, først og fremmest arbejderbevægelsen i Nykøbing, hvor bygningen, der husede det første Arbejdernes Forsamlingshus, stadig findes i Nørregade. Det ældste er huset, hvor SID har til huse. Det var fra 1938 havnearbejdernes hus. Morslands historiske Museum nævnes i denne sammenhæng som et udtryk for en folkelig bevægelse.

Fæstningsanlæg

Middelalder-1750: Der er flere voldsteder på Mors, de mest markante findes ved Skarregaard, Kobbervold og Lund.

1845-i dag: På Buksør Odde findes rester af en at-
trapby, som skulle bruges til vildledning af engelske
bombefly.

Håndværk, industri

Udskiftningen: Placeringen af kridtgrave, kalk- og tegl-
ovne samt Lund Fajancefabrik kendes, men der er ikke
bevaret mange synlige spor af denne virksomhed.

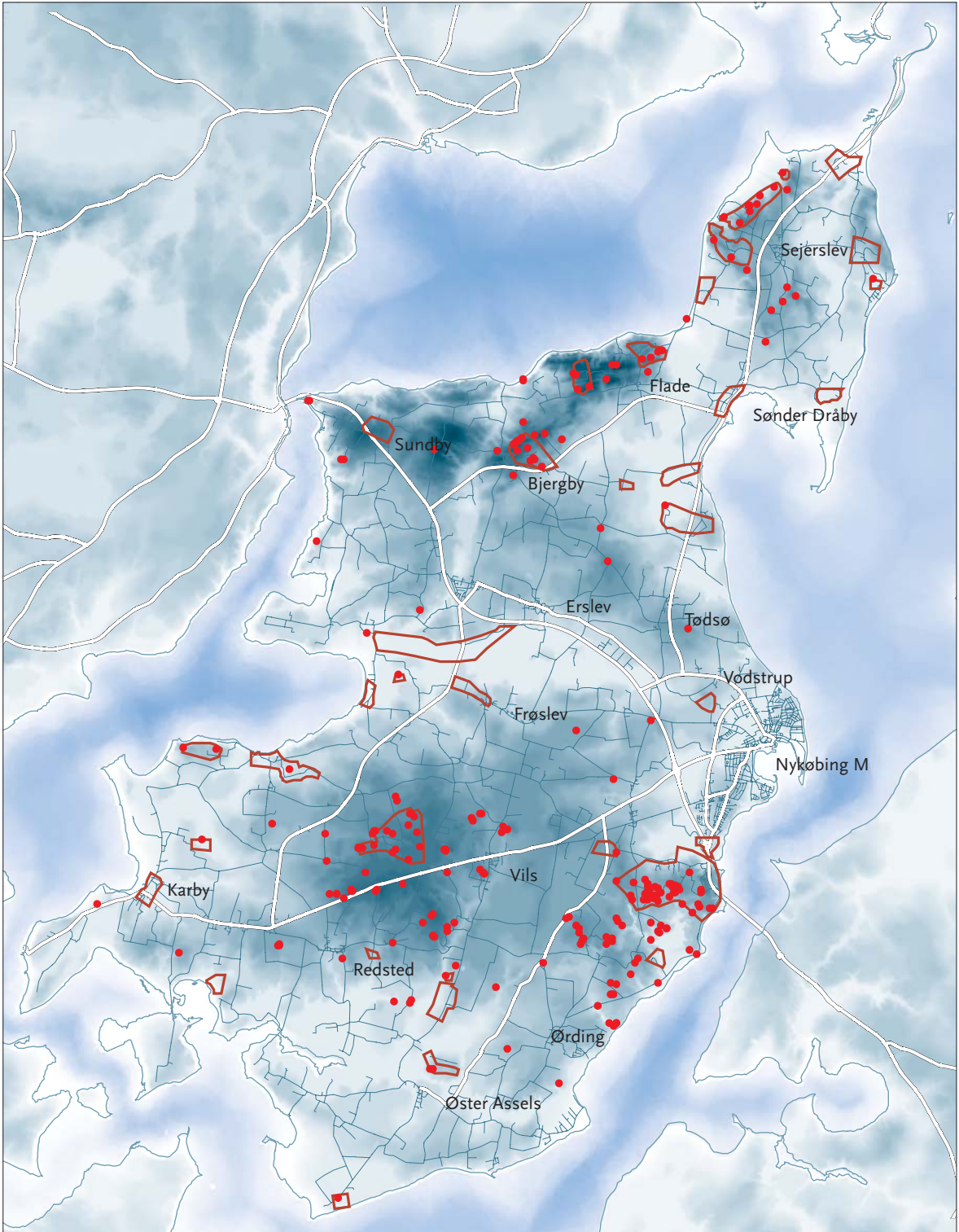
1845-i dag: På landet ses flere råstofindustrier: kalk-
brydning og kridtbrænding ved Erslev og Frøslev.
På Nordmors begyndte molerbrydning og -industri
lige efter 1900. Der var grave, havn og fabriksanlæg,
bl.a. ved Sejerslev og Ejerslev. Blandt megen anden
virksomhed knyttet til landbruget ses en lang række
landsbysmedier, der i denne periode udvidedes til
møllebyggerier, maskinværksteder og lignende. En
del eksisterer stadig, og et er bevaret som museum.

Nykøbings store fabrikker blev grundlagt i 1850'erne:
først og fremmest Jernstøberiet, hvoraf en del byg-
ninger er bevaret. Fra 1910 har Østerskompagniet
og skaldyrsindustrien været placeret på Ørodde. Fra
omkring 1970 er håndværks- og industribygningerne
flyttet ud i Nykøbings udkant.

Rekreation/fritid

Udskiftningen samt 1845-i dag: Se under Skoven
samt om Tro og skik (foreninger m.v.). Hertil kan fø-
jes Jesperhus Blomsterpark.

Fjorden og kystområderne har i nyere tid trukket fri-
tidslivet til sig. Sporene heraf er ikke synlige. Men
fra 1920'erne dukkede lystbådehavnene op, og i
1970'erne kom også de mere moderne marinaer, som
alle er etableret ved eksisterende havne eller ladeplad-
ser, især Nykøbing, Sillerslev og Tissing Huse. Som-
merhusområderne er få og små. Eksempler ses ved
Sillerslevøre og på Ejerslev Lyng. Det samme gælder
campingpladserne.

 Kulturarvsarealer Fredede fortidsminder (bl.a. gravhøje, voldsteder og hulveje)

Kortet viser øens fredede fortidsminder og de bevaringsværdige arkæologiske lokaliteter fra oldtiden, de såkaldte kul-
turarvsarealer. På kulturarvsarealerne er der gjort værdifulde fund, og der er sandsynlighed for, at der gemmer sig flere.
Fortidsminder, som for eksempel gravhøje, voldsteder og hulveje, ses overalt i landskabet. De viste fortidsminder på kor-
tet er fredede, og deres tilstand må ikke ændres.

Kæret ved Sillerslevøre (set mod sommerhusene). Kæret vidner om fortidens landskab på Mors. Her har der været en fjord.

KORTLÆGNINGSEMNER

Infrastruktur

Middelalder-1750: Hulveje og andre gamle vejforløb er bevaret flere steder bl.a. i Legind Bjerge og Sønder Herreds Plantage. Hertil kommer færgestederne (se afsnit om Kysten).

Udskiftningen: Efter Vejloven 1797 blev der på initiativ af amtmand Gerhard Faye anlagt nye hovedveje mellem hovedfærgestederne og Nykøbing. Langs hermed er også en del vejsten bevaret/genbrugt. Færgestederne og tilhørende anlæg er også for en mindre del fra denne periode, bl.a. færgegården ved Sillerslev-øre, vejforløb, krobygninger m.v.

1845-i dag: Jernbanen kom til øen 1886-89, sporene er i dag Jernbanefærgehavnen i granitsten, nu marina, og tilhørende ankomstbygning samt Jernbanegade. Fra 1918-1924 stammer sporene af den aldrig færdig-anlagte forlængelse af banen over Mors: viadukten over jernbanegraven (højbro), dæmninger over kærret ved Gasværksvej/golfbane samt Bjørndrup. Vildsundbroen blev indviet i 1939.

I 1940'erne og 1950'erne blev bygget nye, gennemgående veje, bl.a. Nordmors- og Vestmorsvej. Og i 1970'erne anlagdes A26 og diverse omfartsveje knyttet til byggeriet af Sallingsundbroen, indviet 1978. De endnu fungerende færgelejer og færger ved Næs Sund og Feggesund samt hovedparten af de bevarede færgekroer og mandskabsbygninger er fra denne periode (se også Kysten).

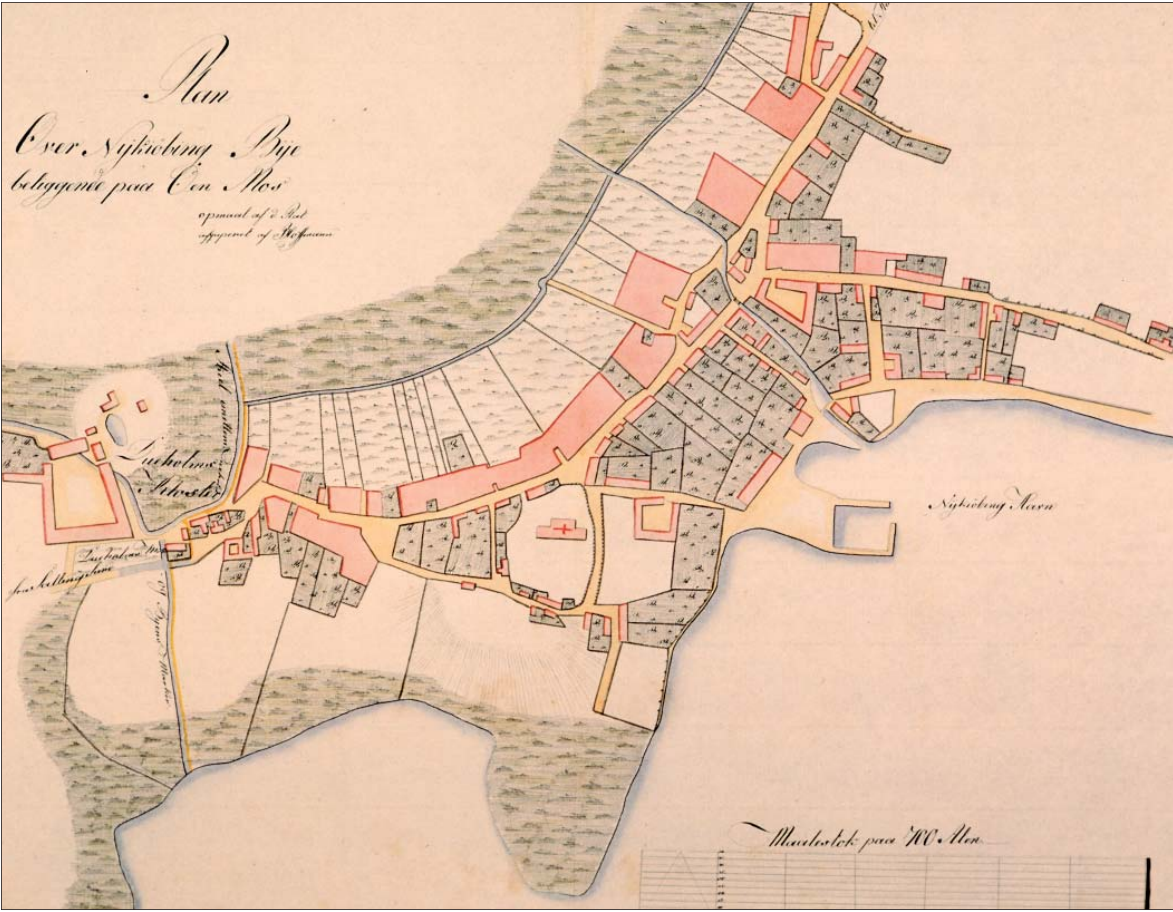
Offentlige institutioner

1845-i dag: Det store offentlige byggeri ses først fra midten af 1800-tallet. Blandt de ældste er Rådhuset og den tidligere Borgerskole i Nørregade i Nykøbing. I 1872 blev sygehuset oprettet ved Østergade, heraf ses i dag kun kapellet samt funktionærboligerne fra 1900-tallet. Det ny sygehus fra 1961 ligger i byens nordlige udkant. Fra 1870 byggedes fattiggårde i flere af øens kommuner, bl.a. i Hvidbjerg, hvoraf dele i dag indgår i plejehjemmet. I Nykøbing var byggeaktiviteten stor fra ca. 1890 til 1914, hvor der blev bygget adskillige store stiftelser med friboliger (M.C. Holm, N.A. Christensen, Filtenborg, Bosch, Nybye). Alderdomshjem blev opført i flere kommuner efter den ny lovgivning fra 1891-92. I Nykøbing ses De gamles Hjem fra 1914.

Staten byggede nyt toldkammer ved havnen i 1878, posthus i 1892 (nu nedrevet) og Ting- og Arresthuset i 1927. En større del af dette byggeri ses i området mellem Anlægget og Nørregade samt omkring Grønnegade/Dueholmkvarteret, hvor der i perioden blev anlagt nye kvarterer og veje.

Skolebyggeri fordeler sig over en lang periode, i Nykøbing blev bygget ny skole i 1892 i Grønnegade. Den blev i de følgende årtier udvidet adskillige gange. I 1900 opførtes Teknisk Skole nær havnen, nu nedrevet. På landet ses en del skolebyggeri fra bl.a. 1920'erne samt centralskolebyggeri fra 1950'erne. Hovedparten er nu nedlagt, men de fleste bygninger eksisterer og anvendes til andet formål.

En ny periode med stort byggeri begyndte i 1970'erne og løb ind i 1980'erne, efter kommunalreformen. Her-

Købstaden Nykøbing, 1799. På vejkort tegnet af du Plat.

Udsigt over byens tage mod havnen og Ørodde, 1930.

iblandt ses Morsø Kommunes administrationsbygning og det ny posthus, men især uddannelsesinstitutioner, der blev placeret ved byens nyeste kvarterer og "ringveje", samt nye plejehjem og ældreboliger, ofte placeret nær parker og anlæg.

Nykøbing Sygehus og en del af kolonihaverne på Indmarken, omkring 1964. I dag er Indmarken dækket af parcelhuse.